

Г.Б. МАМАЕВА

ТІРКЕСТІ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚУРАМЫ

Ғылымда көп құрамды терминдердің бір тобын орыс тіл білімінде «терминологические словосочетание», «термины словосочетание» деп бөлсө, казақ тіл білімінде «сөз тіркесі түріндегі терминдер» (Ә.Айтбаев), «терминологиялық сөз тіркесі» (Ш.Құрманбайұлы), «терминологиялық тіркес» (С.Әлісжанов), «синтаксистік сөз тіркесі» (К.Қожағұлова), «тіркесті курделі терминдер» (Н.Шенгелбаева) деп түрліше аталып жүр.

Тіркесті курделі терминдердің құрамы курделі терминдердің құрамынан өлдекайда күрделі. Тіркесті терминдердің құрамы уш сөзден бастап, жеті сөзге дейін жетеді. Мысалы, *далалық шағын аурухана, далалық жаттығу орталығы, әуе шабуылына қарсы қорғаныс, әуе шабуылынан жергілікті қорғаныс, автоматты орт сондіру жабдығы, жаяу әскерге қарсы инженерлік мина, жүйкеге әсер ететін улагыш заттар, көзден жас ағызатын улагыш заттар, көмір қышқылды орт сондіргіш кең қоныши*. Бұл терминдер «Әскери іс» сөздігінен алынды. *Мұнай мен газ қорларын көлемдік есептегу параметрлері, мұнай мен газга геологиялық барлау жұмыстарының тиімді кешені, пайдалы қазба шоғырын немесе кенді денені контурлау т.б.* терминдері «Геология, геодезия және география» сөздігінен алынды.

Мысалға келтірілген терминдер тіркесті терминдердің құрамы түрлі-түрлі болатынын дәлелдеді.

Анығырақ айтсақ, келтірілген мысалдардағы мына терминдер үш құрамды тіркесті терминдер: *далалық шағын аурухана, далалық жаттығу орталығы*. Төрт құрамды тіркесті терминдер мыналар: *әуе шабуылына қарсы қорғаныс, әуе шабуылынан жергілікті қорғаныс, автоматты орт сондіру жабдығы*. Келесі мысалдар бес құрамды тіркесті терминдер: *жаяу әскерге қарсы инженерлік мина, жүйкеге әсер ететін улагыш заттар, көзден жас ағызатын улагыш заттар*. Ал мысалда келтірілген алты құрамды тіркесті терминдер мыналар: *көмір қышқылды орт сондіргіш кең қоныши, мұнай мен газ қорларын көлемдік есептегу параметрлері*.

Келесі топта жеті құрамды терминдерді берейік: *мұнай мен газга геологиялық барлау жұмыстарының тиімді кешені, пайдалы қазба шоғырын немесе кенді денені контурлау*.

Бұл тіркесті терминдердің күрделі терминдерден құрамы жағынан үлкен айырмасы барын көрсетеді. Егер күрделі терминдер екі сөзден ғана жасалса, тіркесті терминдердің құрамы жеті сөзден де құралуы олардың құрамындағы өте үлкен айырмашылықты нақты дәлелдейді.

Сонымен бірге курделі терминдердің құрамында бір ғана сөз тіркесі болады да, оны өзгертуге болмайды.

Тіркесті терминдердің құрамында ең кемі екі сөз тіркесі немесе бірнеше сөз тіркесі болады және олар бір-бірімен орын ауыстырып, басқа сөз тіркестерін жасай алады. Мысалы, әлем біріншілігі, *ауыр салмақ, баспен согу т.б.* осы сияқты спорт терминдері күрделі терминдерге жатады. Олардың әркайсысы бір лексикалық мағына береді, ол мағына құрамындағы сөздердің мағыналарының қосылуынан жасалады. Мәселен, әлем біріншілігі деген термин әлемдік жарыстыры бірінші орын үфімын білдіреді. Ол мағынаға әлем сөзінің де *біріншілігі* сөзінің де мағынасы кірген. *Ауыр салмақ* термині – спорттағы салмактың бір түрінің аты. Сондай-ақ *баспен согу* да – спорттың бір түрінің әдісінің аты яғни бір лексикалық мағыналы сөз, бір термин. Оның мағынасына бастың да *согудың* да катысы бар. Бұдан күрделі терминдердің құрамындағы сөздерден терминнің мағынасы жасалатыны анықталды. Сонымен бірге әр күрделі термин бір сөз тіркесінен жасалған, олардың құрамы тұракты, басқа сөз тіркесін жасау мүмкін емес.

Тіркесті терминдерде бұл қасиеттер жок. Тек қана тіркесті терминдердің де құрамы тұракты деуге болады. Бірақ тіркесті терминдер құрамында ең кемі екі сөз тіркесі немесе одан да көп бола береді. Мысалы, тіл біліміндегі *аралас құрмалас сойлем, сөздің негізгі мағынасы, сөздердің буын құрамы, етістіктің рай категориясы, сөздің грамматикалық мағынасы* сияқты тіркесті (үш құрамды) терминдерді алсақ, олардың әркайсысының құрамында екі сөз тіркесі бар. Мысалы, *аралас құрмалас сойлем* термині *аралас құрмалас* және *құрмалас сойлем* сөз тіркестерінен құралған. Сөздің негізгі мағынасы термині – *сөздің мағынасы, негізгі мағынасы* сөз тіркестерінің мағынасынан жасалған. Сөздердің буын құрамы термині *сөздердің құрамы, буын құрамы* сөз тіркестерінің мағынасы-

нан жасалған. Ал сөздің грамматикалық мағынасы – сөздің мағынасы, грамматикалық мағынасы сөз тіркестерінің мағынасынан жасалған.

Сөйтіп, күрделі сөздің құрамында бір ғана сөз тіркесі болып, күрделі сөздің мағынасы бір сөз тіркесінің мағынасынан жасалып, уәждеме қызметін бір сөз тіркесі атқарады.

Ал тіркесті терминдердің құрамында бірнеше сөз тіркесі болады да, олардың бәрі тіркесті терминдердің мазмұнын жасайды. Мысалы, *басу және матрица* аудындағы баспалық оқу терминінде мынадай сөз тіркестері терминнің мазмұнын жасауға қатысқан: *басу аудындағы, матрица аудындағы, аудында оқу, баспалық оқу*.

Демек, тіркесті терминдердің құрамындағы сөздер түрлі сөз тіркестері арқылы бір-бірімен байланысып, терминнің жалпы мазмұнын жасауға қызмет етеді.

Күрделі терминдер мен тіркесті терминдер бір-бірінен құрамындағы сөз тіркестерінің санына қарап ажыратылады. Анығырақ айтсақ, құрамында бір сөз тіркесі бар тілдік бірліктер күрделі терминге жатады да, құрамында бірнеше сөз тіркесі бар тілдік бірліктер тіркесті терминдерге жатады. Бұл – күрделі термин мен тіркесті терминнің негізгі айырмасының бірі.

Күрделі терминдердің мағынасы мен тіркесті терминдердің мағынасында да ұлken айырма бар.

Тілде дара терминдер қандай бір лексикалық мағына білдіретін тілдік бірлік болса, күрделі терминдер де сондай бір лексикалық мағына білдіретін тілдік бірлік болып саналады. Сондыктан да ғалымдар күрделі терминнің мағынасы оның құрамындағы сөзден жасалады деп санайды. Оған дәлел ретінде Л.М.Алексеевың сөзін берейік: «**сложные термины**, называющие понятия, полученные логическим произведением от базовых, основных или производных понятий (*pago irrevocable* – рус. безотзывный платеж)» [1, 49-б.].

Ал тіркесті терминдер туралы бұл пікірді айта алмаймыз. Өйткені тіркесті терминдердің құрамындағы сөздер өз мағынасын сактай отырып, ғылыми, техникалық мазмұнды суреттейді, сипаттайды. Бұл терминдерді О.М.Сотова мағынасын өзгертушеген сынарлы тіркестер (сочетания с неизменившимися значениями компонентами) деп атап, ол туралы мынадай пікір айтқан: «Данный вид словосочетаний состоит из элементов, каждый из которых сохраняет самостоятельность своего понятийного содержания. Самостоятельные составляющие данных словосочетаний мо-

гут свободно вступать в семантико-грамматические связи и образовывать новые слосочетания, так как «особое распределение» семантической нагрузки между компонентами составных терминов с мотивизированным общим значением, а также сохранение лексических значений компонентами позволяют образовывать большое количество терминов путем многократного использования первого или второго терминоэлемента». Фалым бұл пікірінде Ю.А. Рубинчиктің еңбегіне сілтеме жасаған [2, 67-б.].

Ал В.П.Даниленко тіркесті термин құрамындағы еркін сөз тіркестері өз мағыналарын сактайды деп ашық айтқан: «в первый подтип входят **свободные сочетания**, состоящие целиком из элементов терминологического характера и сохраняющие самостоятельность понятийного содержания каждого из входящих в словосочетание слов-терминов» [3, 105-б.].

В.П.Даниленко [3], Ю.А.Рубинчик [4], О.М.-Сотова [2] сияқты ғалымдар тіркесті терминдердің құрылымындағы сөздер мағынасын сактайды деп санайды.

Тіркесті терминдердің құрамындағы сөздер мағынасын сактаса да олар тілде қалыптасқан термин қызметін, тілдегі дайын тілдік қызметін басқа терминдермен бірдей дөрежеде атқара береді. Бұл пікірді О.М.Сотова да айтқан.

О.М.Сотова құрамындағы сөздері мағынасын сактаған тіркесті терминдер тілде дайын, қалыптасқан бірліктер қызметінде белгілі ұғымның аты ретінде қолданылады деп санайды: «Но в то же время, «сама терминологичность, закрепленность словосочетания за определенным денотатом создаются таким словосочетаниям особую устойчивость и обеспечивают воспроизведимость в качестве готовых единиц языка. Целостное значение составных терминов этой семантической группы представляет собой не простую сумму, а органическое соединение значений компонентов. Как правило, основные терминологическое значение несет на себе первый, стержневой компонент, а второй компонент уточняет его признаки и свойства, указывает на видовую принадлежность» [2, 67-б.].

Тіркесті терминдердің құрамындағы сөздердің бәрі мағынасын сактағанымен, олардың ішінде көбіне бір сөз негізгі ойды білдіруде басым қызмет атқарады. «Әскери іс» сөздігінен алынған мына тіркесті терминдерді талдайық: *ауызша жауынгерлік бұйрық, ашық және жасырын бақылау пункттері, әуе шабуылынан қорғану әскерлері*.

Осы терминдер кұрамындағы сөздердің термин мәнін жасаудағы ара салмағы бірдей емес. Мысалы, *ауызша жауынгерлік бұйрық* деген терминнің негізгі мәні бұйрық сөзінде, ал *ауызша және жауынгерлік* деген сөздер бұйрықтың түрін білдіріп, оны анықтап тұр.

Ашық және жасырын бақылау пункттері деген терминде әңгіме *пункт* (орын) туралы. Ондағы *ашық және жасырын бақылаудың түрін білдірсе*, ашық бақылау, жасырын жасалатын бақылаудың орны *пункт болған*. Сонда олардың бәрі пункттің мәнін ашқан.

Әуе шабуылынан қорғану әскерлері деген терминде негізгі мағына *әскерлер сөзінде*, қалғандары әскер сөзін анықтап тұр.

Жоғарыда зат есімнен болған тірек сөзі бар тіркесті терминдер талданды. Оған қарап, тіркесті терминдердің тірек сөзі тек зат есімнен болады деген пікір тумау керек. Тірек сөз түрлі сөз табынан болуы мүмкін. Бірақ зат есім мен етістік ең көп орын алады. Сондықтан тірек сөзі етістіктен болған тіркесті терминдерге талдау жасайық. Мысалы, *жайылма жағдайында құрау, орманды авиациямен қорғау, призмалы сырғықтың бос болуы*.

Осы тіркесті терминдердің бәрінің тірек сөздері – етістіктер, қалған мүшелерінің бәрі қымылдың қайда, қалай жасалғанын сипаттайтын, суреттейтін сөздер. Яғни бұл тіркесті терминдер кұрамындағы сөздер бір-бірімен қоғама менгеріле байланысқан немесе қабыса байланысқан. Мысалы, *жайылма жағдайында құрау* деген тіркесті терминінде менгеріле байланысқан сөз тіркесі бар (*жағдайында құрау*), анықтауыштық қатынаста қабыса байланысқан сөз тіркесі бар (*жайылма жағдайында*). *Орманды авиациямен қорғау* тіркесті терминінде тек менгеріле байланысқан сөз тіркестері бар (*орманды қорғау, авиациямен қорғау*). *Призмалы сырғықтың бос бұралуы* деген тіркесті терминде анықтауыштық қатыстағы қабыса байланысқан сөз тіркесі (*призмалы сырғықтың*), матаса байланысқан сөз тіркесі (*сырғықтың бұралуы*), сын есімнің етістікпен қосынушасыз қабыса байланысқан сөз тіркесі (*бос бұралуы*) бар.

Бұдан етістік тірек сынар болған тіркесті терминдер кұрамында түрлі тәсілдермен байланысқан сөз тіркестері бары анықталды. Алайда менгеріле байланысқан сөз тіркестері басым екені анғарылды. Өйткені менгерілген сөздер қымылдың объектісін білдіреді. Сондықтан қымыл тірек сөз болған сөз тіркесінде объект сөз міндетті

түрде болады. Мысалы, «*Қарудың бауын қысқарт*» (*бауын қысқарт*), қорғаныс шебін бұзу (*шебін бұзу*), қызыметтік иттерді үйрету (*иттерді үйрету*), мемлекеттік өрт қауіпсіздігін қадагалау (*қауіпсіздігін қадагалау*), мылтықтың атуын тексеру (*атуын тексеру*), өрт сондіргіш затты беру (*затты беру*) т.б.

Мұнда етістік тірек сөз болған тіркесті терминде неге менгеріле байланысқан сөз тіркесінің болу себебі айтылды. Ол қимылдың объектісі болумен байланысты екені анықталды.

Сонымен бірге етістік тірек болған тіркесті терминде қимылдың қалай жасалғанын да көрсету қажеттігі туады. Сондықтан етістік тірек сынар болған тіркесті терминде қимылдың қалай жасалғанын білдіретін қабыса байланысқан сөз тіркесі болады. *Шекарадан кесін оту* терминінде *кесін* сөзі қимылдың қалай жасалғанын білдірген, бұл да қымыл бар жерде айтылатын, білдіретін белгі. Бұл тірек сөзі бар терминдерінде етістікпен қабыса байланысқан сөз тіркестеріне қатысты. *Пулеметпен шашыратат ату* (*шашыратат ату*), *салтанатты маршпен ату* (*маршпен ату*) т.б мысалдарын көлтүрге болады.

Етістік тірек сөз болған терминде қимылдың құралы да көрсетіледі. Мысалы, *өрт сондіргіш затты беру* (*затты беру* – қимылдың құралы), *пулеметпен шашыратат ату* (*пулеметпен ату*), *артиллериядан түйдектей ату* (*артиллериядан ату*) т.б.

Осымен байланысты В.Г.Захарова етістік тірек болған тіркесті терминде сөздер мынадай қарым-қатыста болады деп санайды: «При этом, определительный компонент /N/ может выступать в функции объекта действия, инструмента действия, способа действия, иными словами, реализация взаимоотношений протекает по следующей схеме:

	объектные отношения	
действие –	—————	– объект
	инструментальные отношения	
действие –	—————	– инструмент
	модальные отношения	
действие –	—————	– способ» [5, 124-б.]

Бұл біздің жоғарыдағы талдауымыздың дұрыс екенін дәлелдейді.

Тіркесті терминдердегі түрлі сөз тіркестерінің қолданылуы тірек сөздің мағынаны ашуға байланысты екені, тірек сөздің қай сөз табынан болуына байланысты екені анықталды.

Түйіндей келе, тіркесті терминдерде термин мәніне негіз болатын тірек сөз болады да, қалған сөздер оның мәнін толықтырады.

Бұл ғылымда көп айтыла бермейтін пікір, өйткені тіркесті терминдер көп зерттелмеген, ғылымда сырьы толық ашылмаған ғылыми мәселе.

Тіркесті термин құрамындағы сөздер мағынасын сақтайды. Бұл бір. Екінші жағынан терминнің мазмұнын жасауда тіркесті термин құрамындағы сөздер қызметінің ара салмағы әр түрлі, үшінші жағынан, термин құрамындағы сөздер термин мазмұнын толық ашуға қызмет етеді.

ӘДЕБІЕТ

1. Алексеева Л.М. Деривационный аспект исследования термина и процессов терминообразования (на материале научно-технической терминологии русского и английского языков): дис. ... канд.филол.наук – Пермь, 1990. – 161 с.
2. Сотова О.М. Основные структурно-семантические особенности терминообразования в современном персидском языке: дис. ... канд.филол.наук – Москва, 2008. – 201 с.
3. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. //Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С 7-67.
4. Рубинчик Ю.А. Лексикология персидского языка. 1991.
5. Захарова В.Г. Терминология автомобилестроения в русском и белорусском языках. Система терминообразования категорий «процессы, способы действия»: дис. ... канд.филол.наук. – Москва, 2006. - 180 с.